

ZAMONAVIY TA’LIM TIZIMIDA TALABALARNING PSIXIK SALOMATLIGINI QO’LLAB-QUVVATLASH STRATEGIYALARI VA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHGA DOIR XALQARO VA MILLIY TA’LIM TAJRIBALARI.

Erkinboyev Muhammadqodir Nodirek o’g’li
Andijon davlat pedagogika instituti
Pedagogika II- bosqich magistranti
erkinboyevmuhammadqodir403@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19417496>

Annotatsiya. Ushbu tezisda tanqidiy fikrlashga qaratilgan xorijiy tajribalar batafsil yoritib o’tilgan. Bu metodlarni amaliyotda qo’llash haqida tushuntirishlar berib o’tiladi. Undan tashqari ta’limda qo’llash mumkin metod va texnologiyalar haqida tavsiyalar berib o’tilgan.

Kalit so’zlar. Tanqidiy fikrlash, intellektual qobiliyat, individual yondashuv, tafakkur, Bloom, muammoli tahlil.

Kirish. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bo’yicha xalqaro va milliy tajribalar shuni ko’rsatadiki: interfaol metodlar, loyihaviy ishlash, muammoli vaziyatlar, debat va bahs-munozara, shaxsga yo’naltirilgan individual yondashuv bolalarning tanqidiy tafakkurini shakllantirishda asosiy vositalardir. Shu bilan birga, ta’lim tizimi o’quvchilarning individual qobiliyatlari, motivatsiyasi va shaxsiy tajribasini hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim. Bu esa ta’limning sifatini oshirish, o’quvchilarning mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. 1910 yillarda J. Devey tanqidiy fikrlashni “muammoni aniqlash, dalillarni tahlil qilish va asosli xulosa chiqarish orqali reflektiv tafakkur” sifatida talqin qiladi. Dewey fikricha, tanqidiy fikrlash faqat ma’lumotlarni qabul qilish bilan cheklanmaydi; u ma’lumotlarni baholash, ularni solishtirish va o’z qarorini asoslash qobiliyatini ham o’z ichiga oladi. Shu bilan birga, Devey ta’kidlaydiki, tanqidiy fikrlash faol o’rganish jarayoni bo’lib, o’quvchi o’z bilimini faqat qabul qiluvchi sifatida emas, balki muayyan vaziyatlarni tahlil qiluvchi va qaror qabul qiluvchi sub’yekt sifatida shakllantiradi. U bu yondashuvi pedagogik jarayonda o’quvchilarning mustaqil tafakkurini rivojlantirish, muammoli vaziyatlar yaratish va ularni hal qilish orqali tanqidiy fikrlashni mustahkamlashning asosiy tamoyili sifatida xizmat qiladi.

R. Ennis tadqiqotida tanqidiy fikrlashni “mantiqiy, reflektiv va asoslangan fikrlash jarayoni, ya’ni shaxs muammolarni hal qilish, qarorlar qabul qilish va xulosalarni asoslashda foydalanadigan tafakkur” deb belgilaydi. Ennis fikricha, tanqidiy fikrlash nafaqat nazariy tushuncha sifatida mavjud bo’lib qolmay, balki amaliy va pedagogik jihatdan o’rgatish mumkin bo’lgan qobiliyatdir. Shu bilan birga, Ennis ta’kidlaydiki, tanqidiy fikrlashni shakllantirish o’quvchilarning analitik qobiliyati, dalillarni tahlil qilish va qaror qabul qilish ko’nikmalarini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Pedagogik jarayonda Ennisning yondashuvi muammoli vaziyatlar, tahliliy mashg’ulotlar va qaror qabul qilish vazifalari orqali tanqidiy fikrlashni tizimli ravishda rivojlantirish imkonini beradi.

R. Paul va L. Elderlar tanqidiy fikrlashni “intellektual qobiliyatlar tizimi bo’lib, shaxs o’z fikrini nazorat qiladi, baholaydi, o’zgartiradi va samarali qarorlar qabul qiladi” deb ta’riflaydi. Ularning yondashuvida tanqidiy fikrlash oddiy mantiqiy operatsiyalar yig’indisi emas, balki ongli ravishda boshqariladigan, reflektiv va o’z-o’zini nazorat qiluvchi tafakkur tizimi sifatida talqin etiladi.

Paul va Elderlar fikricha, tanqidiy fikrlash yuqori darajadagi intellektual standartlar — aniqlik, aniqlik darajasi, mantiqiylik, dolzarblik, chuqurlik, kenglik va adolatlilik kabi mezonlarga

asoslanadi. Shaxs o‘z fikrini ushbu mezonlar asosida tahlil qiladi va takomillashtiradi. Ular ta’kidlaydiki, tanqidiy fikrlash tabiiy ravishda emas, balki metodik va tizimli pedagogik yondashuv orqali shakllantiriladi. Ya’ni, o‘quv jarayonida maxsus ishlab chiqilgan mashg‘ulotlar, tahliliy vazifalar, bahs-munozaralar va reflektiv faoliyatlar orqali o‘quvchilarda yuqori darajadagi tafakkur ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Mazkur yondashuv tanqidiy fikrlashni o‘quvchilarda shakllantirish jarayonida o‘z fikrini nazorat qilish, dalillarni baholash va asosli xulosalar chiqarish kompetensiyalarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Galpern nazariyasiga ko‘ra, tanqidiy fikrlash quyidagi asosiy kognitiv ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi:

- mantiqiy tahlil qilish;
- dalillarni baholash;
- ehtimollik va sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash;
- gipotezalar ilgari surish va tekshirish;
- qaror qabul qilish strategiyalarini qo‘llash.

U tanqidiy fikrlashni faqat intellektual operatsiyalar majmui sifatida emas, balki psixologik jihatdan rivojlanuvchi qobiliyat sifatida ham ko‘radi. Ya’ni, bu jarayon motivatsiya, metakognitsiya, shaxsiy ishonch va refleksiya bilan bog‘liq. Halpern fikricha, agar shaxs o‘z fikrlash jarayonini nazorat qila olsa (metakognitiv monitoring), u tanqidiy fikrlashni samarali qo‘llay oladi.

Galpern shuningdek, tanqidiy fikrlashni o‘qitish mumkinligini ilmiy tajribalar orqali asoslaydi. U “transfer” (ko‘chirish) tamoyiliga alohida e’tibor beradi, ya’ni o‘quvchi o‘zlashtirgan fikrlash ko‘nikmalarini turli vaziyatlarda qo‘llay olishi zarur. Shu sababli, ta’lim jarayonida muammoli vaziyatlar, real hayotiy misollar va analitik topshiriqlarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Uning yondashuvi tanqidiy fikrlashni kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan tushuntirib, uni hayotiy kompetensiya sifatida baholaydi. Bu konsepsiya zamonaviy kompetensiyaviy ta’lim modeliga to‘liq mos keladi.

B.Bloom va uning hamkorlari ishlab chiqqan kognitiv soha taksonomiyasi o‘quv maqsadlarini bosqichma-bosqich tizimlashtiradi. Ushbu modelga ko‘ra, tafakkur jarayoni oltita darajadan iborat:

1. Bilish – fakt va ma’lumotlarni eslab qolish.
2. Tushunish – ma’lumot mazmunini anglash.
3. Qo‘llash – bilimni amaliy vaziyatda qo‘llash.
4. Tahlil – ma’lumotni qismlarga ajratish, sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlash.
5. Sintez – elementlarni birlashtirib yangi g‘oya yoki tizim yaratish.
6. Baholash – mezonlarga asoslanib fikr va qarorlarni asoslash.

Bloomga ko‘ra, tanqidiy fikrlash aynan yuqori bosqichlar — tahlil, sintez va baholash jarayonlarida namoyon bo‘ladi. Bu bosqichlarda o‘quvchi:

- ma’lumotlarni solishtiradi;
- dalillarni tekshiradi;
- mantiqiy xulosalar chiqaradi;
- qarorlarni asoslaydi;
- mustaqil fikr bildiradi.

Shu sababli Bloom taksonomiyasida tanqidiy fikrlash yuqori darajadagi tafakkur sifatida qaraladi. Bu yondashuv pedagogik jarayonda o‘quvchini faqat bilimni yodlashga emas, balki uni chuqur tahlil qilish va baholashga yo‘naltirish zarurligini asoslaydi.

Markaziy davlatlar hamdo‘stligi mamlakati olimlaridan L.S. Vigotskiy tafakkurni ijtimoiy-madaniy rivojlanish mahsuli sifatida talqin qiladi. Uning nazariyasiga ko‘ra, bolaning fikrlashi

ijtimoiy muloqot va hamkorlik jarayonida shakllanadi. Tanqidiy fikrlash ham shaxsning ijtimoiy tajribani o’zlashtirishi, nutq va tafakkur vositasida muammoni hal qilishi bilan bog’liq.

Vigotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” (YRZ) konsepsiyasi tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Unga ko’ra:

- bola mustaqil bajara olmaydigan, ammo kattalar yoki tengdoshlari yordamida bajarishi mumkin bo’lgan vazifalar tafakkur rivojlanishining asosiy manbai hisoblanadi;
- hamkorlikdagi faoliyat va dialogik o’qitish tanqidiy fikrlashni kuchaytiradi;
- tashqi nutq ichki nutqqa aylanishi orqali mustaqil tahlil va refleksiya shakllanadi.

Shu jihatdan, tanqidiy fikrlash Vigotskiy nazariyasida ijtimoiy muloqotdan individual tafakkurga o’tuvchi jarayon sifatida namoyon bo’ladi.

P.Ya.Galperinning aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanish nazariyasi tanqidiy fikrlashni shakllantirishning metodik asosini beradi.

Galperinga ko’ra, har qanday murakkab tafakkur jarayoni quyidagi bosqichlarda rivojlanadi:

- motivatsion bosqich;
- yo’naltiruvchi asosni shakllantirish;
- tashqi, moddiy harakatlar;
- tashqi nutqiy harakat;
- ichki nutqiy harakat;
- avtomatlashtirilgan aqliy harakat.

Tanqidiy fikrlash aynan shu jarayonda asta-sekin ichkilashadi va mustaqil mantiqiy tahlil qilish, dalillarni tekshirish, qaror qabul qilish ko’nikmalariga aylanadi. Demak, Galperin yondashuvida tanqidiy fikrlash – boshqariladigan va metodik ravishda shakllantiriladigan aqliy faoliyatdir.

S.L.Rubinshteynning faoliyat nazariyasida tafakkur faoliyat jarayonida namoyon bo’ladi. U shaxs va ong birligi tamoyiliga asoslanadi.

Rubinshteynga ko’ra, tanqidiy fikrlashda muammoni anglash, vaziyatni tahlil qilish, muqobil variantlarni solishtirish, asosli xulosa chiqarish jarayonida yuzaga keladi.

U “tafakkur – muammoli vaziyatdan boshlanadi” degan tamoyilni ilgari suradi. Demak, tanqidiy fikrlash muammoli vaziyatlarni hal qilish orqali rivojlanadi va bu jarayonda shaxsning motivlari, ehtiyojlari va tajribasi muhim rol o’ynaydi.

Xulosa. Shunday qilib, tanqidiy fikrlashni shakllantirish nafaqat o’quv jarayonini samarali tashkil etish, balki shaxsning mustaqil fikrlash, ijtimoiy moslashuvchanlik, ijodiy qaror qabul qilish va yuqori darajadagi intellektual salohiyatini rivojlantirish uchun ham zarur. Xalqaro va milliy tajribalar ko’rsatadiki, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va kompetensiyaviy yondashuvlar asosiy vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Dewey, J. (1910). *How We Think*. Boston: D.C. Heath & Co.
2. Ennis, R. H. (1985). *A Logical Basis for Measuring Critical Thinking*. *Educational Leadership*, 43(2), 44–48.
3. Paul, R., & Elder, L. (2006). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
4. Halpern, D. F. *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*. 3rd ed. — Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1996.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.
6. Гальперин П.Я. Введение в психологию. – М.: Издательство МГУ, 1976. – 150 с.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.